

ТМ	Г. XXXIV	Бр. 2	Стр. 447-461	Ниш	април - јун	2010.
----	----------	-------	--------------	-----	-------------	-------

UDK 303.022/.023:371.671

Прегледни рад

Примљено: 10. 10. 2009.

Зоран Аврамовић

Миља Вујачић

Институт за педагошка истраживања

Београд

ОДНОС КВАЛИТАТИВНЕ И КВАНТИТАТИВНЕ МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА ШКОЛСКИХ УЏБЕНИКА*

Резиме

У раду се разматра могућност примене квалитативног метода у анализи школских уџбеника. Испитују се сазнајни принципи науке и њихова методолошка утемељеност. У првом делу рада, аутори полазе од претпоставке да принцип објективности налаже употребу искључиво квантитативне семантика. Анализа садржаја схваћена као комбинација квалитативног и квантитативног метода разматра се у другом делу рада. Пример конкретне анализе демократских садржаја у средњошколским уџбеницима предмет је трећег дела рада. Четврти део рада обухвата осврт на ограничености анализе језика као једног вида квалитативног метода али и на недовољност квантитативног мерења. Ове ограничености могу се превазићи поступком методолошке “сарадње”.

Кључне речи: квалитативни метод, квантитативни метод, школски уџбеници

УЏБЕНИК КАО ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Уџбеник је извор знања и инструктивно средство. У структурном погледу њега сачињавају основни текст (садржај) и дидактичко-методички апарат (начин презентације). Наставни план и програм детерминише садржај уџбеника и у том смислу овај текст се може сматрати програмским документом. Изложене релевантне чињенице,

zoran.a@sezampro.rs

* Чланак представља резултат рада на пројекту *Образовање за друштво знања*, број 149001 (2006-2010), чију реализацију финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

као и норме, вредности, идеје о најпожељнијим могућим односима у друштву, правним и стручним начином се верификују. Основне функције уџбеника су информативна, усмеравајућа, трансформациона, синтетизујућа, самообразовна, интегративна (Стојковић 1987). Поред обликовања одређених знања и развијања мотивације и подстицања когнитивних способности и интересовања ученика, уџбенички текст оспособљава ученика за самосталан рад. Групни рад у одељењу, помоћу школског уџбеника, наставља се у облику индивидуалног рада. Уџбеник треба да код ученика изгради рационалан однос према књизи и знању.

Сваки школски уџбеник се пише посебним језиком и стилем, обликован је ликовно-графички, опремљен дидактичко-методичким апаратом и прилагођен је одређеном узрасту.

У овом раду нећемо шире разматрати теоријске аспекте уџбеника. Довољно је подсетити на три схватања: (а) уџбеник је средство учења, (б) уџбеник је облик текста, (в) уџбеник је културни производ (Плут 2003). Посредством уџбеника формирају се интелектуална умећа, знања и способности ученика (Ивић 1976/1984).

Основни проблем у истраживању уџбеника концентрише се око неколико питања. Најпре, требало би испитати ваљаност употребљених појмова, искуствену евиденцију, тематски распон и ниво презентације. Колико су садржаји уџбеника у функцији објашњења појава, догађаја, актера друштвених појава, питање је које такође улази у аналитичко поље истраживања. Наравно и питања рецепције нису мањег сазнајног значаја (Зујев 1988).

Размотрићемо методолошку страну истраживања школских уџбеника. Какав је однос између квантитативног и квалитативног метода? Да ли је могућно истраживање уџбеника само применом квалитативне методологије? Каква је предност квантитативне методологије?

Истраживање уџбеника је научна активност чији је циљ добијање објективног, систематичног, општег, критичког, методски изведеног знања (Пешић 1998). Наука утврђује објективне истине о стварности (истраживање проблема у вези са стварима и појавама). Она користи методске процедуре у сазнавању стварности и тежи откривању истине: истинита тврдња (став) је језички разумљива, теоријски доказана, практично проверљивива.

Дакле, метод је суштински део научног знања. Управо је метод онај поступак који разликује научника од пиљарице (Вебер 1998). Метод је начин истраживања који помоћу епистемолошких принципа обезбеђује поуздане и ваљане резултате. А то су: (а) систематичност – уједначан стандард истраживања у прикупљању и анализи података (б) настојање да се постигне садржинска потпуност изворне грађе узорком или обухватношћу појаве, (в) општост – теоријске и операционалне дефиниције појмова за прикупљање иску-

твене грађе на основу којих се анализирају подаци, (г) објективност – спремност за проверљивост сваке фазе и сваког податка истраживања, јасност и одсуство субјективности и емоционалности, (д) прецизност у току прикупљања података и њихове анализе као и у току излагања, пожељно коришћење бројчаних симбола.

Ове епистемолошке принципе, са неједнаким успехом, реализују квантитативне и квалитативне методологије, како у прошлости научног сазнања тако и у савремености.

Основне карактеристике квантитативне методологије су стандардизација и формализација истраживачког поступка који значајно доприносе проверљивости података (Милић 1965). Ова методологија се користи за испитивање појава у маси, и неизбежно употребљава узорак. Статистика, као водећи квантитативни метод у истраживању масовних појава, “испитује одлике појава у маси случајева, те одлике мери и одређује а њихове односе подвргава математичкој обради” (Шкоро-Видојевић 1968).

Квалитативне методологије више користе реч и смисао него бројеве и мерење, више се концентришу на језик и његова значења, на семантику људског понашања. Она су мање структурисана и наглашавају личност истраживача (Гојков 2007).

У квалитативне методе за проучавање културе укључујемо посматрање свакодневне културе, етнометодологију, интервју, анализу дискурса, акциона истраживања, евалуацију, упоредни метод, теренска истраживања (Аврамовић 2006).

АНАЛИЗА САДРЖАЈА – КОМБИНАЦИЈА КВАЛИТАТИВНОГ И КВАНТИТАТИВНОГ МЕТОДА

Анализе садржаја је поступак “којим се жели изградити систематска искуствена евиденција о симболичком општењу као елементу неке друштвене делатности, односа, стања” (Милић 1965, 478). Штампани материјал, а са развојем модерне технологије, аудио и видео документи постају предмет истраживања анализе садржаја, са циљем да се прикупе објективни подаци о ставовима, схватњима, уверењима, намерама, вредностима учесника у симболичком општењу. Примена ове методе је широка: у проучавању културне динамике једног друштва, у подстицању пожељног типа личности у средствима масовног информисања, испитивању циљева и средстава политичке пропаганде, проучавању језика, као и садржаја школских уџбеника – однос нових и старих теорија, приказивање чињеница и идеја, однос према стварности, разумљивост језика (Милић 1965). Управо због тако широке области примене анализе садржаја, неопходна је интердисциплинарност социологије, психологије, педагогије, књижевне теорије, лингвистике.

По неким методолошким схватањима, анализа садржаја припада истраживачкој методи посматрања (Милосављевић 1995). Она користи два поступка: квантитативну и квалитативну анализу садржаја (Мужић 1968). Квантитативна анализа одговара на питање “колико” је нечега саопштено, колико је основних својстава садржаја који се истражује, а квалитативна анализа одговара на питање “шта” (који садржај је изложен) и “како” (на који начин је садржај изложен). Овај други поступак је повезан са тумачењем смисла садржаја.

Структурни елементи симболичке комуникације су аутор поруке, текст (порука), прималац поруке. Будући да се свако “симболичко општење” одвија у друштвеним условима потребно је, поред познавања иманентних структурних особина *садржаја* поруке (новица, књига, уџбеник), *облика* у коме се излаже, одредити и друштвени оквир анализе (историјски и актуални).

Теоријска мисао о анализи садржаја није сагласна у погледу истицања неких својстава овог истраживачког поступка. Једна теоријска струја сматра да је анализа садржаја истраживачки поступак за систематско прикупљање података о *видљивом* (манифестном) садржају. Друга струја инсистира да се применом ове анализе добијају *квантитативни* подаци (Berelson 1952; Мужич 1968). Трећа струја сматра да је реч о *квалитативном* поступку тумачења података или симболичког значења података (Krippendorf 1981; Милић 1965; Стојковић 1987).

У научним истраживањима план анализе садржаја је стандардизован. Најпре се приступа избору категорија помоћу којих се класификује садржај, затим се одређује јединица анализе (оно што се броји: реч, реченица, пасуси, страница текста, илустрације, теме, изрази, симболи, ликови-личности). Пошто се одреди узорак приступа се истраживању и статистичкој обради података – садржај и форма. Завршна фаза је тумачење добијених података (Мужић 1968; Krippendorf 1981).

ОПИС ИСТРАЖИВАЧКОГ ПОСТУПКА У АНАЛИЗИ УЏБЕНИКА О ДРУШТВУ

Напред је речено да анализа садржаја представља истраживачки метод који би требало да обезбеди објективност, поузданост и проверљивост добијених података (искуствене евиденције). Јасна процедура истраживачког поступка обезбеђује проверљивост резултата анализе.

Најпре се приступа читању уџбеника обухваћених узорком. Претходно читање је заправо упознавање са целином садржаја текста са усмеравањем пажње на “сигнале” текста (наслови, лекције, заступљеност ауторског суда или теоријски извори на које се позива писац уџбеника). Посматра се такође и однос основног и вантекстовног материјала, графичко-ликовна организација текста, илустрације.

Следећи корак анализе садржаја усмерен је на конструкцију теоријских категорија. За израду система категорија коришћена је релевантна теоријска литература. Прво читање је сугерисало потребу “разбијања” основне категорије на уже појмовне одреднице.

Наредни корак је посвећен идентификовању оног садржаја у уџбенику који је предмет истраживања. Помоћу конструисаног система категорија (области, поља, тема) посебно се обележава свака реч или синтагма, а посебно имплицитни садржај проблема који се истражује.

Подаци о појављивању класификују се на посебним листама: листа наслова, листа за разумевање појма, листа о српском и страном аспекту (опште, страно, српско, југословенско), листа о српским и страним личностима, листа о документима, листа о сазнајној усмерености (чињенице, мишљења, осећања, деловање), листа о семантичкој структури (експлицитна, имплицитна, скривена, конфузна), листа о реализацији кохерентности текста, листа о дидактичко-методичком апарату.

Последњи корак истраживачког поступка је тумачење добијене искуствене евиденције (квантитативних података). Чињеница да се истражује текст као облик преношења порука, упућује на херменеутички метод. У уџбеничком тексту исказ (а не понашање, примера ради) има кључну улогу у обликовању значења. Знања и вредности истраживаног проблема могу се изразити јасно, транспарентно, али и на имплицитан начин. У поступку тумачења коришћен је језички контекст текста, теорије о предмету испитивања, историјска условљеност значења, друштвено политичко значење употребљеног језика. Порука аутора од мањег је значаја с обзиром на природу дискурзивног текста.

Када се постави питање ваљаности података, мора се приметити да је она “у рукама” личности истраживача (или групе истраживача).

ПРИМЕР: ИСТРАЖИВАЊЕ ДЕМОКРАТИЈЕ У УЏБЕНИКУ

Шта је циљ истраживања демократских садржаја у средњошколским уџбеницима? Он би требало да обухвати знања која су садржана у конкретним школским текстовима, да укаже на она места у основној и додатној структури текста која подстичу развој демократских црта личности и да укаже на облик презентације који је садржан у тексту.

Према изложеном плану анализе садржаја, схватање појма демократије је на првом месту анализе уџбеничког текста. Једнако је значајан и систем појмова који кореспондира са демократијом. Школски текст може да подстиче аутономну, ауторитарну или конформистичку личност. Из тог разлога, од текста се може очекивати да развија способности уважавања мишљења других, сарадње и до-

говора, као и подстицање слободе у изношењу идеја и мишљења, или да спутава аутономију личности и доприноси развоју недемократских особина личности.

За истраживање структуре демократских порука мора се конструисати систем категорија и подкатегорија које омогућавају увид у учесталост и квалитет појављивања знања, вредности, чињеница демократије у уџбеничком тексту. Помоћу овог система идентификује се општост знања о демократији (од најопштијег до најконкретнијег), чињеничка грађа, вредносна усмереност.

Овако конструисаним системом категорија омогућава се увид у квалитет уџбеничког знања о демократији. Да ли се демократија схвата као систем процедуралног одлучивања или као суштина друштвених односа које би требало остварити? Ко је субјект демократске конституције и процеса: појединац или колектив (заједница, класа, група)? Какав је однос између државе и друштва – зависност или аутономија? Да ли су вредности слободе у демократији изнад сигурности и извесности чланова друштва?

У квалитет уџбеничког текста, укључени су и педагошки ефекти. Какав тип личности и какве обрасце друштвеног понашања подстиче текст, питање је које се не може избећи приликом анализе појма демократије.

Предмет истраживања демократских садржаја у уџбеницима средње школе Републике Србије јесте испитивање начина на који је одређен појам демократије (знања, чињенице, вредности) и његова текстуална презентација (Аврамовић 2000). Полази се од претпоставке да ученици у средњој школи већ имају формиране појмове о времену, простору, друштву, политици, узрочно-последичним односима.

Садржај појма демократије диференциран је на пет основних области: Схватање демократије; Демократске институције (држава, друштво, привреда, култура, грађанин); Универзално и национално у демократији; Демократска култура; Демократска стабилност и променљивост.

Основни циљ овог истраживања је конструкција система категорија за анализу схватања демократије у уџбеницима. Циљ анализе је да аналитички и критички испита структуру разумевања демократије у уџбеницима помоћу мреже великог броја институција, вредности, докумената и понашања чије чворне тачке чине пет поменутих области. Оваквим поступком се остварује увид у повезаност демократских установа, однос према другим нацијама и државама, као и тип демократије који преовладава у уџбеницима.

Методолошка замисао и инструменти истраживања

Узорак. Основана претпоставка је да је знање о демократији реализовано у предметима друштвено-хуманистичког усмерења. Из

тог разлога изабрани су уџбеници: *Социологија, Устав и права грађана, Филозофија, Историја и Географија*. (Аврамовић 2000). Оваквом узорку погодује и компаративни карактер истраживања. Потребно је испитати вертикалну и хоризонталну повезаност појма и чињеница. Уџбеници су, иначе, одобрени од Министарства просвете Владе Републике Србије 1992. године.

Јединица анализе. У истраживању се користе три јединице: термин демократије, значења демократске поруке и носиоци демократске поруке.

Као *јединица анализе* која би требало да покаже учесталост појављивања демократије одређен је сам термин демократије. У структури уџбеничког текста (као и сваког другог текста) одређене речи су носиоци доминантних порука. Термин демократија аутоматски асоцира читаоца на један поредак власти и систем односа између људи. У анализи је мерена свака реченица у чијој се композицији налази реч демократија.

Друга јединица анализе је значење демократске поруке. За реконструкцију демократске поруке није довољна квантификација термина демократије. Потребан је поступак тумачења смисла демократске поруке; примена семантичке анализе. Тумачење је условљено избором других речи и појмова, конструкцијом реченице, композицијом излагања, истицањем речи и пасуса у тексту. Најзначајнију улогу у тумачењу има контекст који опасује реченицу: он најближе упућује на значење, усмереност, кохерентност демократске поруке.

Критеријум адекватног тумачења није чињеница већ интерсубјективна сагласност. То значи да се до истинитог тумачења долази путем дискусије у аргументативној заједници.

Трећа јединица анализе је носилац поруке. Носилац поруке је посредник између мисли (поруке) о демократији и рецепције уџбеничког текста. Као носиоци поруке јављају се: мислиоци о демократији, политичке личности, документа, државе, демократски догађаји.

Теоријске разлике у појму демократије. Истраживање полази од претпоставке да демократске установе нису готов друштвени и политички образац, већ да оне представљају оквир за решавање искуствених проблема у животу појединаца, групе и заједнице (друштво, политика, економија, породица, школа, јавно мњење).

Најрелевантнији теоријски део анализе садржаја свакако је изградња-конструисање категорија за разврставање уџбеничког материјала са демократским подацима и порукама.

Први проблем који би требало решити може се формулисати као избор између постојећих теорија о демократији а потом изградња категоријалне мреже ужих и ширих значења појма демократије.

Демократија је теоријски вишезначан појам и самим тим политички подложен злоупотреби. У теорији се разликују либерална,

елитистичка, партиципативна, плуралистичка, већинска (вестминстерска), консенсуална, институционална, класна (марксистичка, народна) демократија.

Систем категорија анализе садржаја. У конструисању система категорија није се тражио ослонац у једној од теорија, већ се приступило изради ширих и ужих обележја демократије (систем поља и правила). Све назначене теорије су биле консултоване, али ниједна није издвојена као арбитарна.

Приликом израде система категорија за разврставање садржаја демократије у уџбеницима поштовао се захтев по коме би систем требало да буде: (а) теоријски заснован, (б) адекватан садржају уџбеника, (в) објективан – стварање система једнозначних категорија, (г) исцрпан и систематичан, (д) искључив и селективан – да се не преплиће са другим категоријама (Милић 1965; Мужих 1968; Милосављевић 1995).

Поштовањем ових принципа стварања категорија систем остварује “контекстну сензибилност” (Kirppendorf 1981) или способност да испита семантичке аспекте текста. Ослономцем на различита научна знања – социологију, психологију, педагогију, лингвистику, херменевтику – систем категорија стиче теоријску заснованост и теоријску адекватност за истраживање уџбеничког знања о демократији и демократских вредности и практичних порука. Садржај демократије истраживаће се методом квантитативне семантике. Јединица анализе је *термин* демократија, а јединица садржаја је демократска *порука*.

Класификацијски систем састоји се из комбинације елемената квантитативне семантике и контекстуалних веза демократских појмова, личности, држава и идеја.

Класификацијске јединице садржаја су: (а) демократске поруке (фреквенција и анализа појмова) и (б) емпиријски индикатори о демократији (личност, државе, документа).

Овако одређена методолошка замисао реализована је инструментима области, поља и тема. Посредством ових инструмената идентификована је суштина демократских знања која су обликована у уџбенику. Тростепен систем категорија користила је у свом истраживању реконструкције уџбеничких сазнања којима друштво социјализује своје чланове (Плут 2003).

Систем категорија је разграничен на: (а) категорије садржаја и (б) категорије облика. Категорије садржаја омогућавају идентификацију својстава, вредности, порекла демократских знања и порука. Категорије облика идентификују смер поруке и тип исказа. Оне обухватају тип текста (ауторски, цитати мислилаца, филозофско-научни-популарни), интензитет поруке (емоционална заинтересованост), намере уџбеника (да обавести о знању, да глорификује демократију, да мобилише емоционалну енергију читаоца, да развије критички однос).

Категоријама садржаја испитује се неколико група показатеља: (а) “шта је речено”; какав је садржај демократских порука, (б) каква је сазнајна усмереност демократских знања (чињенице, мишљење, осећање, деловање), (в) семантичка усмереност демократске поруке (експлицитна, имплицитна, скривена, конфунзна), (г) носиоци поруке (личности, документа, политичке личности, држава).

Категоријама облика испитује се начин на који је изложен садржај (“како је речено”). Оне обухватају тип исказа, интензитет, наслов, кохеренцију, дидактичко-методички апарат. Интензитет поруке није испитиван зато што је претходно читање уџбеника показало да је средњошколски текст претежно дискурзивног карактера. Теоријско становиште писца уџбеника као и рецепција текста нису били предмет истраживања.

Овакав систем категорија операционализује садржину, усмереност и облик демократских знања у уџбеничком тексту. Систем категорија састоји се из пет основних целина демократског знања и праксе: (а) категорије које се односе на схватање демократије (политички појам), (б) категорије које се односе на везу између универзалних и националних демократских вредности и знања, (в) категорије које се везују за демократске институције (држава, привреда, друштво, култура, грађанин), (г) категорије које се односе на демократску културу, (д) категорије које се односе на елементе стабилности и променљивости у демократији.

Ово је најопштији систем категорија који идентификује основна питања (области) демократије. Следећи корак у конструисању система категорија је конкретизација сваке од наведених области помоћу ужих категорија – подкатегија, којима се идентификује неколико аспеката демократије. Термин *поља* се користи да означи ужа значења демократских области.

Области демократије се конкретизују посредством 33 поља. Свако поље садржи по неколико тема (од три до осам) које операционализују демократске аспекте друштвене стварности. Употреба овог система је ограничена на утврђивање учесталости демократских порука а не на модел поруке (теза, пример, иделани тип, тумачење). Систем области, поља и тема, као основни инструмент квантитативне анализе само је допуна херменеутичког дела који би требало да препозна демократска схватања, идеје, одлучивање, културу у схватањима писца уџбеника, домаћих и страних аутора.

За идентификацију схватања демократије користи се неколико подкатегија. Оне би требало да укажу на политичка својства демократског поретка, изворе оних знања о демократији на која се ослања уџбенички текст, основне услове за конституисање и развој демократије. У ово поље је укључено и питање одговорности у демократији као и питања граница демократске толеранције.

Мишљење о демократији као и искуство демократског поретка не припадају искључиво националном корпусу политичке културе. Свака дискусија о демократији рачуна и на њене универзалне карактеристике. Уџбенички текст има обавезу да одмерено истакне ова два аспекта демократије, али не само синхроно већ и дијахроно.

Демократске институције припадају најважнијем делу система поткатегија. Институције су, као предвидљив друштвени однос, кичма сваке организоване заједнице. Институционалне структуре обликују друштвени и идејни процес у свим делатностима. У овом истраживању издвојене су институције државе, привреде, друштва, културе, грађанина.

Уџбенички текст би требало превасходно да региструје институције, а потом да улази у разматрање њиховог настанка, функционисања или промене. У овом истраживању региструје се учесталост неколико аспеката институција. Да би се добио потпун сазнајни увид у државне институције користе се подкатегије које осветљавају њихова политичка својства, недемократске облике власти као супротни поредак власти, институције демократије у вишенационалним државама као и начин демократског одлучивања.

Подкатегије привредних институција су тржиште и привредне организације. Оне су довољан индикатор о степену развијености и врсти економске демократије.

Институције које се везују за друштво су изражене подкатегијама: медији, грађанско друштво и друштвена неједнакост. Откривање ових институција у уџбеничком тексту може бити индикатор појмовног разликовања политичке организације друштва и грађанског друштва као независне области живота од државе. Међутим, остаје и даље отворено питање значења које се у уџбенику приписује медијима или појму друштвене неједнакости. Примера ради, да ли је друштвена неједнакост последица или услов демократских институција.

Институција културе у демократији идентификује се према традицији и стваралаштву. Може се очекивати од уџбеничког текста да укаже на природу везе између демократије и културног развоја, да да предност појединачним или колективним интересима, одређеном начину понашања, типу личности, облицима неполитичког живота.

Институција грађанина се операционализује посредством подкатегије основних људских права. Савремени концепт демократије није замислив изван хоризонта људских права. Демократија схваћена као суверенитет грађана а не суверенитет нације стриктно је везана за људска права (грађанска, политичка, социјално-културна).

Категорије *области* и подкатегија *поља* разврставају садржај уџбеничког текста тако да покривају све кључне аспекте демократије. Оне, међутим, нису довољне. Потребна је њихова даља операционализација. У том циљу у систем се уводе *теме* која рашчла-

њавају подкатегорију поља на још ужа обележја демократског садржаја. Број тема је одређен у складу са проценом аутора концепта система категорија а прилагођен је уџбеничком тексту. Систем правила је подложен промени, како у броју тако и у терминологији. Примера ради, поље политичких својства демократије има шест тема (устав и закони, парламент, избори, политичке партије, владавина права, легитимност власти).

ОГРАНИЧЕЊА КВАЛИТАТИВНОГ МЕТОДА У ИСТРАЖИВАЊУ УЏБЕНИКА

Чисто квалитативна анализа уџбеника може да буде сведена само на анализу текста или језика. А то је, ако изузмемо лингвистички приступ као споредан или маргиналан за истраживање уџбеника, интерпретирање текста. Шта таква анализа обухвата?

Квалитативни метод нас уводи у тумачење неког проблема или питања у коме истраживач ствара или открива смисао или значење предмета који истражује. У средишту анализе је уџбенички текст. Када истражујемо текст уџбеника онда настојима да откријемо структуре основних значења које он обликује у овим текстовима. Како интерпретирати ову врсту књиге? Пред нама се налазе кључни елементи структуре сваког текста, то су: језик, значење, стил, знање, доживљај света, слика света која се обликује у уџбенику. Дакле, основни методолошки напор односи се на идентификовање порука и текстуалну анализу.

Од Лока знамо да је језик проблем јер није просто дат већ учествује у процесу сазнања и стварању наше слике света. Језик је изузетно сложена духовна творевина и о томе сведочи богата традиција проучавања овог културног феномена. По Сосиру, језик је специфична структура (различита од говора) која служи за преношење порука. Чисто лингвистичка анализа текстова могла би да пребира по свим елементима знака (звук, облик) стилу (слике и метафоре) и систему симбола (митском и рационалном). Надаље, такво испитивање може да укаже на речник којим се аутор служи у својим текстовима или на структуру његових реченица. Поље лингвистичког истраживања текстова о којима је реч, очигледно је широко и плодно за ову врсту испитивања.

Стил је неодвојив од језика. О стилу уџбеника се може говорити као о начину употребе речи, о снази форме у којој се саопштава нека порука, мисао. Стил је изражајна вредност језика мисаоних и емотивних садржаја уџбеничког текста.

Структуралисти и семиотичари су се највише бавили овим аспектом текста. Структуралистички метод претпоставља систем човеку или мрежу знакова смислу који они производе. Семиотичари раз-

ликују природни и моделативни језик у који спада једним делом и уџбенички текст, при чему не одвајају систем знакова од значења тако ригидно као структуралисти. Текст је по Лотману низ знакова који су по одређеном правилу уланчани.

Сазнајни и семантички аспекти текста су предмет квалитативне анализе. У оквиру овог методолошког правца требало би испитати реализацију начела кохеренције у испитиваним текстовима. Херменеутичком методом откривамо значење целине текста. Разумевање је основи семантички а не психолошки појам херменеутичке методе – реформулација, реконструкција. За откривање значења користимо текст и његов контекст.

Разумевање значења једног уџбеничког текста откривамо помоћу психологије и социологије, уз помоћ теорије текста (структурализам, формализам, семиотика, фенеоменологије) и уз помоћ сопственог читања (читалачко искуство и теорија рецепције).

Језик и речи су само један од носилаца значења. “Речи не само што имају значење него и призивају значења других речи које су им сродне по звуку, смислу или пореклу, па чак и оних које су им супротне или које их искључују” (Велек и Ворен 1985). Друга значења налазимо у природним и друштвеним појавама, у невербалним симболичким системима (слика, музика, игра) вештачким знацима. Квалитативном анализом, односно анализом језика и његових функција у уџбеничком тексту можемо да откријемо различита значења (денотативна или означавајућа, перформативна или делатна и прескриптивна или захтевна).

У уџбеничком тексту, укрштају се две врсте значења: значења природног језика и значења стручног, предметног језика. Другим речима, значења се конституишу и изван уџбеника а начелом кохеренције она се уклапају у особену логику структуре уџбеника. Појмови и чињенице улазе у предметност дела.

Значење није истоветно знању. Интерпретацијом значења долазимо до неких својстава предмета о коме писац пише, при чему је предмет дат у свести или у физичком свету.

Испитивање значења у уџбеничком тексту је центрирано на интерпретацију текста средствима логике и интуиције. Сазнање предмета о коме писац пише полази од логичког мишљења и теоријских категорија објашњавања и разумевања.

Уџбеник је специфична књига *знања*. Овај текст има сазнајну функцију, носи неке сазнајне поруке и представља неки облик друштвене свести. Али, знање о тексту је појмовно а не интуитивно. За истраживача је кључно питање каквог су квалитета презентована знања и каквим начином су изложена?

Квалитативни метод у истраживању уџбеника задржава пажњу и на још неким елементима текста који су условљени предметом уџбеника (друштвене науке, природне, уметничке).

Да ли је поступак којим се пише уџбеник од већег или мањег значаја? Уџбеник се пише различитим техникама и различитим сврхама. Писац текста води се начелом стандарда или оригиналности. Да ли води рачуна о естетском аспекту језика или само о научном? Како употребљава наративне елементе (личности, догађаји, време, простор)?

Да ли се у уџбенику, наравно специфичном по предмету, налази *доживљај* предмета? То бисмо означили као емотивни набој текста. Анализа језика нам помаже да откријемо облик у коме је презентован текст – мирно и објективно, емоционално набијено (давање наредби, описивање предмета, извештај о догађајима). Истраживач квалитативног методолошког усмерења потражиће и ова места у уџбеничком тексту. Најзад, *слика света, или владајућа идеологија* део је структуре текста у уџбеницима друштвених наука. То је један од слојева уџбеничке структуре. Под овим појмом можемо да подразумевамо и поглед на свет. Реч је о идејама, ставовима, стереотипима у уџбеничком тексту.

Анализа језика (анализа дискурса), односно свих напред изложених елемената језика, не може да оствари епистемолошки циљ – објективност, општост, обухватност. Језик није неутралан, већ је стална борба за своја значења. Ова врста анализе увек се завршава одређеним тумачењем језичких порука. Те поруке шаље аутор или аутори уџбеника, садржај уџбеничког текста, и сам читалац. То значи да мноштво социјалних, психолошких, економских, религијских, политичких фактора утиче на декодирање поруке. Другим речима, квалитативним методом неможемо да сазнамо остале елементе уџбеничке “поруке” или њеног садржаја. Нећемо ништа сазнати о “старости” и “младости” појмова који се употребљавају. Ништа нећемо сазнати о степену учесталости (фреквенцији) неких порука. А то је основни показатељ највероватније рецепције уџбеничког текста.

Без квантитативне семантике, односно статистичке анализе свих елемената језика – речник, стил, значења, знања, поступак слика света и емоционалне поруке – истраживачки резултати су непоздани и близу су импресионизма а не научног аргумента.

Добар пример претварања квалитативне анализе уџбеника у импресионизам идеолошког типа, може се наћи у анализи читанки за основну школу са концентрацијом на ратне теме коју је извела и објавила политичарка Весна Пешић (1995). У критичкој анализи овог текста (Аврамовић 1999) да нема ни трага од научних инструмената анализе, нема методске процедуре а има читавања значења и пројекције вредности грађанског друштва. Заправо, текст је значајно идеолошки обојен. А све је то омогућено одсуством квантитативне семантике или квантитативне методолошке процедуре. Најзад, квалитативни метод у истраживању уџбеника не открива правилности у

смислу предвидљивости и тешко је применљив на већи број уџбеника. Ту нема стандардизације и формализације истраживачког поступка јер је сваки уџбеник предмет посебног испитивања. Истраживач би могао да истражује како ученици говоре о уџбенику, или како говором стварају објект уџбеника. Па ипак, све су то парцијална знања о уџбенику. Реч је о знањима у којима се, по речима Џона Стјуарда, губи оно ште је општост, а добија на конкретности и специфичности.

ЗАКЉУЧАК

Предмет истраживања уџбеника могу да буду садржаји у широком спектру тема. Уколико би истраживач остао на описном нивоу, онда би то био чист квалитативни метод. Неке оцене би можда биле тачне, али њима недостају објективни и систематски изведени докази.

Овај метод може бити само допуна квантитативном методу, или статистичком мерењу. Само квантитативним методом у анализи садржаја школских уџбеника можемо да се придржавамо емпиреолошких захтева као што су објективност (стварање једнозначних категорија) и систематичности (обухватање целокупног садржаја). Тек таквим поступком долазимо до података о учесталости порука. А то нам омогућава да оценимо (а) степен успешности презентованог знања о теми коју истражујемо, (б) утицај на вредносну оријентацију и понашање ученика, (в) стварање погледа на свет. Остављамо по страни оцену дидактичко-методичког апарата.

И поред свих разлика у теоријском схватању анализе садржаја, заједничка идеја овог истраживачког поступка је откривање поновљивих порука (учесталост), њихово мерење, и теоријско тумачење. Остајање на квантитативном аспекту анализе нужно завршава у јаловом емпиризму. Зато би се у овај поступак морао укључити и херменеутички метод. Порука у тексту увек је спрегнута са неким сазнајним или моралним извором, а њен смисао ретко када је једнозначан. Најчешће га одређује контекст и рецепција (појединац, група, организација).

Литература

- Аврамовић, Зоран. 1999. *Уџбеник-култура-друштво*. Ужице: Учитељски факултет.
 Аврамовић, Зоран. 2000. *Демократија у школским уџбеницима*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
 Аврамовић, Зоран. (2006): *Култура*. Београд: Завод за уџбенике.
 Гојков, Грозданка. 2007. *Квалитативна истраживачка парадигма у педагогији*. Вршац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача Вршац.
 Berelson, B. 1971. *Content analyses is empirical research*. New York: Hafner Publishing Company.

- Вебер, Макс. 1998. *Духовни рад као позив*. Нови Сад: Издавачка књижарница Нови Сад.
- Велек, Велек и Остин Ворен. 1985. *Теорија књижевности*. Београд: Нолит.
- Ивић, Иван. 1976/1984. Скица за једну психологију основношколских уџбеника. *Психологија у настави II*, 139-159. и 160-171.
- Krippendorff, Michael. 1981. *Content analyses: An introduction to its methodology*. London: Beverly Hill.
- Milić, Vojin. 1965. *Sociološki metod*. Београд. Nolit.
- Милосављевић, Петар. 1995. *Методологија научноистраживачких пројеката*. Београд: Факултет организационих наука,
- Mužić, Petar. 1968. *Metodologija pedagoških ustraživanja*. Sarajevo. Zavod za izdavanje udzbenika.
- Плут, Дијана. 2003. *Уџбеник као културно-потпорни систем*. Београд: Завод за уџбенике.
- Пешић, Јелена. 1998. *Нови приступ структури уџбеника*. Београд Завод за уџбенике.
- Rešić, Vesna. 1995. *Ratničke vrline u čitankama za osnovnu školu*. U *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, str. 55-75. Београд: Most.
- Стојковић, Љиљана. 1987. *Облици учења у основношколским читанкама*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Škero-Vidojević, Ljubica, 1968. *Statistički metod u društvenim naukama*. Београд: научна knjiga
- Zujev, Dimitrij, Dimirijevič, 1988. *Školaki udzbenik*. Београд: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.

Zoran Avramović, Milja Vujačić, Beograd

RELATIONSHIP BETWEEN QUALITATIVE AND QUANTITATIVE METHOD IN TEXTBOOK RESEARCH

Summary

The paper discusses the possibility of applying qualitative method in textbook analysis. It studies the cognitive principles of science and their methodological grounding. In the first part of the paper, the authors start from the assumption that the principle of objectivity requires the usage of quantitative semantics exclusively. Content analysis, understood as a combination of qualitative and quantitative method, is discussed in the second part of the paper. The example of specific analysis of democratic contents in secondary school textbooks is the subject of the third part of the paper. The fourth part of the paper includes an overview of the limitations of language analysis as one kind of quantitative method, as well as of the insufficiency of quantitative measurement. These limitations can be overcome by the procedure of methodological "cooperation".

Key words: qualitative method, quantitative method, textbooks.